

me (أحم = أجم), tefeşseha = tefeşsece (تفشع = تفشع); hâ/gayn : hazrame = gazrame (حذرمه = حذرمه), vehar = vegar (= وحر وحر), leteha = letega (لنغ = لتغ); hâ/kâf : harafe = karafe (حرف = قرف), safh = safk (صفح = صفح); hâ/kâf : sefeha = sefeke (سففك = سفك), hadese = kedese (كدس = كدس); hâ/fâ : dehara = defera (دفر = دحر), cehale = cefele (جفل = جفل); hâ/dâl : ahlese = edlese (احلس = ادلس), leteha = letede (= لتع لتد), mâha = mâde (ماد = ماد); hâ/zâl : harâ = zerâ (حری = ذری); hâ/râ : şerraha = şerrara (شرح = شرر), hatee = ratee (= حتأ = رتأ); hâ/lâm : habece = lebece (لبع = لبع), temeyyeha = temeyyele (تميل = تميل); hâ/mîm : hatede = metede (متد = متد), kerdeha = kerdeme (کردم = کردم); hâ/şâ : hanâ = senâ (حنى = ننى), nekaha = nekase (نقح = نقح); hâ/sîn : mâha = mâse (= ماح ماس), halee = selee (حلا = سلا); hâ/şin : istevhâ = istevşâ (استوحى = استوشى), hâ/zâd : hacâ = zacâ (حجا = ضجا), hafef = zafef (حفف = صفف); hâ/tâ : ferşeha = ferşeta (فرشعة = فرشطة), hâ/vâv : nakh = nakv (= نقو نقو), zabh = zabv (ضبح = ضبو); hâ/yâ : şerraha = şerrâ (شرح = شرى), secîha = seciyye (سجحة = سجية).

Bir başka dönüşüm de lafzî hafiflik için, mahreç yakınlığı veya sıfat benzerliği sebebiyle "hâ"nın diğer boğaz harfleriyle oluşturduğu idgam ilişkisinde görülür. Boğaz harfleri içinde mahreci ağza uzak olanın yakın olana idgamı esastır; dolayısıyla hâ ile ayın daima "hâ"ya idgam edilir (ح ← ه), (ع ← ح), (ح ← ع), (ح ← ع). Hatta hâ-ayn ve ayn-hâ arası idgamlarda da bu iki harf, "hâ"ya döner (اقطع هذا ← اقطع هذا, اجه عتبه ← اجهتبه معهم ← معهم vb.). Bu tür idgam Benî Temîm'de yaygındır. Telaffuz zorluğu sebebiyle (ع ← ح) tarzındaki idgamı çoğunluk câiz görmezken, kurrâdan Ebû Amr عن النار فمن زحزح (Âl-i İmrân 3/185) şeklinde bu tür idgam ile okumuştur. Yine aynı sebeple "ayn"ın "ayn"a idgamı yerine, telaffuz hafifliği sağladığı için "hâ"ya idgamı tercih edilmiştir. Ha-hâ'nın "hâ"ya (ح ← خ), hâ-"gayn"ın "gayn"a (غ ← غ) idgamları ise, Müberred'e göre câiz (*el-Mukteḍab*, I, 208-209), Sîbeveyhi'ye göre câiz değildir. Bir tek örnekte de (حر) "hâ"nın kelime sonundan, başka bir harfe dönüşmeksizin doğrudan doğruya düşmüş olduğu, kelimenin çoğuluna (أحراج) da-

yanılarak ileri sürülmüştür (İbn Cinnî, s. 182; İbn Usfûr, II, 627).

BİBLİYOGRAFYA :

J. W. Redhouse, *A Turkish and English Lexion*, İstanbul 1890 → İstanbul 1978, s. 748-749; Ribhî Kemâl, *el-Mu'cemü'l-hadîş: 'İbrî-'Arabî*, Beyrut 1975, s. 18; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ḥurûf (Şelâşetü kütüb fi'l-ḥurûf* içinde, nşr. Ramazan Abdüttewvâb), Kahire 1402/1982, s. 36, 47; Sîbeveyhi, *el-Kitâb* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1403/1983, IV, 433-434, 449-451; Ebû Mishal el-A'râbî, *Kitâbü'n-Nevâdir* (nşr. İzzet Hasan), Dımaşk 1380/1961, s. 20, 28, 32, 65-66, 85, 93, 171, 296-297, 389, 484, 517; İbnü's-Sikkât, *Kitâbü'l-Kalib ve'l-ib-dâl* (nşr. A. Haffner), Kahire, ts. (Mektebetü'l-Mütenebbî), s. 24, 26-32; Müberred, *el-Mukteḍab* (nşr. M. Abdülhâlîk Admîe), Beyrut 1382/1963, I, 192, 194-195, 207-209, 233; II, 111, 140; III, 46; Zeccâcî, *el-lbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir* (nşr. İzzeddin et-Tenûhî), Dımaşk 1381/1962, s. 49-52, 101-103; Ebû't-Tayyib el-Lugavî, *Kitâbü'l-lbdâl* (nşr. İzzeddin et-Tenûhî), Dımaşk 1379/1960, I, 156, 205-212, 262-329; İbn Cinnî, *Sırru şinâ'ati'l-i'râb* (nşr. Hasan Hindâvî), Dımaşk 1405/1985, s. 46-47, 60, 179-180, 182-184; İbn Sînâ, *Meḥâricü'l-ḥurûf* (nşr. Pervîz N. Hanlerî), Tahran 1333, s. 14, 25, 38, 45; Ebû Amr ed-Dânî, *el-İdgâmü'l-kebir fi'l-Ḥurû'ân* (nşr. Zühayr Zâhid), Beyrut 1414/1993, s. 49, 52-53; İbnü'l-Bâzîş, *el-İknâ*, I, 171-173, 174-193, 209-210, 233-234; Ahmed b. Muhammed er-Râzî, *Kitâbü'l-Ḥurûf (Şelâşetü kütüb fi'l-ḥurûf* içinde, nşr. Ramazan Abdüttewvâb), Kahire 1402/1982, s. 134, 136, 137, 139, 140-144, 151; İbn Yaîş, *Şerḥu'l-Mufaşşal*, Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), X, 123, 128-129, 136-137; Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzû'l-me'ânî min Ḥurû'î-emânî* (nşr. İbrâhim Atve İvâz), Kahire 1402/1982, s. 748-752; İbn Usfûr, *el-Mümtâ' fi't-taşrif* (nşr. Fahreddin Kabâve), Beyrut 1407/1987, II, 627, 669, 679-684; Radî el-Esterâbâdî, *Şerḥu's-Şâfiyye* (nşr. M. Nûr el-Hasan v.dğr.), Beyrut 1402/1982, III, 214-219, 250-251, 264-266, 275-278; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 24, 238-239; Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 466, 473, 541-544; Hüseyin Küçükkalay, *Kur'an Dili Arapça*, Konya 1969, s. 177; S. Moscati, *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages Phonology and Morphology*, Wiesbaden 1980, s. 38-42; İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, İstanbul 1984, s. 18, 198-208, 218, 245-249, 382; Gânim Kaddûrî el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-şavtiyye 'inde 'ulemâ'i't-tecvîd*, Bağdad 1406/1986, s. 192-194, 257, 291-292; H. Fleisch, *Traité de philologie arabe*, Beyrut 1986, I, 91, 210-236; a.m.f., "Ha", *EF* (Fr.), III, 2; J. Cantineau, "Esquisse d'une phonologie de l'arabe classique", *Bulletin de la société de linguistique Paris*, XLIII/106, Paris 1946, s. 113-114, 116; H. Bauer, "Ha", *IA*, VI/1, s. 1.

İSMAİL DURMUŞ

HÂ
(خ)

Arap alfabesinin
yedinci harfi.

Halk dilinde hı olarak adlandırılan harf transkripsiyon sisteminde ħ (kh) ile karışılır. Ebced hesabında sayı değeri 600'dür; astronomi cetvellerinde de Mirrîh (Mars) gezegenini gösterir. Cîm (ج) ve hâ (ح) harflerine benzediği için üstüne konulan bir nokta ile onlardan ayrılır ve "el-hâü'l-mu'ceme" (el-hâü'l-menküte : noktalı hâ) adıyla anılır. Süryânî ve İbrânî yazılarında hâ ile birlikte aynı harfle gösterilir; bu sebeple o alfabelerde sayı değeri beş-tir ve Mars'ın sembolü olmasının sebebi de budur (Mars, Batlamyus sisteminde beşinci gezegendir). Habeşçe'de bu iki boğaz sesi ayrı harflerle gösterilmekle birlikte, bu dilde boğaz sesleri neredeyse farkedilemeyecek derecede hafif telaffuz edildiğinden yazıda bu harflerin birbirlerinin yerine kullanıldığı görülür. Öte yandan Minâ-Sebâ alfabesinde ħ, "h"dan küçük bir çengelle ayrılır, Akkadca'da ise ħ ve ħ sesleri ħ sesini veren hece işaretleriyle yazılır.

Gayn ile aynı mahreç sahasını paylaşan hâ, boğaz harflerinden olup, gırtlığın ağza en yakın olan arka damak (edne'l-halk) kısmından çıkar ve onun için artdamaksıl (postvelaire) kabul edilir. Hâ ve gayn harflerinden hangisinin ağza daha yakın yerden çıktığı meselesinde dil ve kıraat âlimleri ihtilâf etmişlerdir. Halîl b. Ahmed, Zemahşerî, İbn Yaîş, İbnü'l-Hâcib, Radî el-Esterâbâdî, İmam eş-Şâtîbî ve Mekfî b. Ebû Tâlib'e göre hâ; Sîbeveyhi ve İbnü'l-Cezerî'ye göre ise gayn ağza daha yakın yerden çıkar (İbn Yaîş, X, 124; Radî el-Esterâbâdî, III, 251; ayrıca bk. GAYN).

Hâ, benzerleri olan hâ ve "hâ"ya nisbetle daha sert ve seslidir. İbn Sînâ'ya göre hâ sesi "hâ"ya benzemekle birlikte ona nisbetle ağza daha yakın bir yerden çıkar ve mahreci de daha sert, daha az rutubetli, fakat daha yapışkan bir halde bulunur. Bu ses, küçük dil ile damak arasındaki müşterek noktaya doğru kuvvetle ve damağın bütün yüzüne yayılarak püskürtülen havanın bu rutubeti öne (ağza) doğru dağıtıp depretnesinden hâsil olur (*Meḥâricü'l-ḥurûf*, s. 14, 38). Yine İbn Sînâ'ya göre hâ sesi, kuru bir cismi ince-uzun-sert bir cismin yüzeyine sürterken veya sert bir cismin

kabuğunu soyarken çıkan sese eş de-
ğerlidir (a.g.e., s. 25, 45).

Dil ve kıraat âlimlerine göre hâ sesi-
nin sahip olduğu başlıca sıfatlar "hems,
rihvet, isti'lâ, tefhîm, infitâh, zuhûr ve
ismât"tır. Buna göre harfin telaffuzun-
da dil sırtı üst damağa doğru kısmen
yükseldiği (isti'lâ) için tam kalın (tefhîm)
değildir. Bu bakımdan Mekki b. Ebû Tâ-
lib onu, kalın harfler için belirlediği üç
derecenin en altında saymıştır (İbn Cin-
nî, s. 62). Tefhîm ve isti'lâ sıfatlarına sa-
hip harflerde imâle yapılmaması genel bir
kural olduğu halde, "hâ"nın bu özelliği
sebebiyle ve ondaki bu sıfatların zayıflık-
ları ya da zamanla kuvvetlerini yitirme-
leri sonucunda Kahire ve Lübnan'ın bazı
kesimlerinde imâleye tâbi tutulduğu gö-
rülmetedir: "Hâfe" (korktu) yerine "hê-
efe", "hâne" (ihanet etti) yerine "hêene"
denilmesi gibi (Tomiche, s. 32). Ayrıca bu
harfin telaffuzu sırasında yükselen dil
sırtı damağı kaplayıp ona yapışmaz, ara-
larında açıklık kaldığı (infitâh) gibi hems
ve rihvet sıfatları gereği ses ve nefes aku-
şu yumuşak, sâkin ve kesintisiz olarak be-
raberce gerçekleşir.

Klasik Arapça'da hâ sesi çoğunlukla
boğaz harfleri arasında olmak üzere bir-
çok harfle dönüşüme uğrayarak benzer
kelimeler meydana getirmiştir. Meselâ
hâ/hâ : fâha = fâha (فاح = فاح), hatta =
hatta (حط = خط), sinh = sinh (سبح =
سبح); hâ/gayn : habene = gabene (حبن =
حبن); dehale = degale (دغل = دخل); hâ/hâ : hal-
hâl = helhâl (هلخال = هلخال), itrahamme =
itrahemme (اطرحم = اطرحم); hâ/bâ : vesih-
ha = vesibe (وسب = وسب); hâ/tâ : mehane
= metene (متن = متن); hâ/sâ : nekaha =
nekase (نقت = نقت); nahîr = nesîr (نشير =
نشير); hâ/cîm : hazeme = cezeme (حدم =
حدم); halea = celea (حلع = حلع), hazl = cezl
(حزل = حزل); hâ/sîn : meleha = melese
(ملخ = ملخ), halceme = selceme (خلجم =
خلجم), tehalhale = teselsele (تخلخل =
تخلخل); hâ/sîn : habraka = şebraka (حبرق =
حبرق), hâcevcâ = şecevçâ (حجوجي =
حجوجي); hâ/ayn : hadefe = adefe (حذف =
حذف), mahn = ma'n (معن = معن); hâ/fâ :
neteha = netefe (نتف = نتف), tehâveza =
tefâveza (تفاوض = تفاوض); hâ/kâf : ham-
me = kamme (خم = خم), habea = kabea
(حبع = حبع); hâ/kâf : habene = kebene
(حبن = حبن), tehavvefe = tekevvefe (تحوف =
تحوف), imtehha = imtekke (امتخ = امتخ);
hâ/mîm : hazeka = mezeka (حزق = مزق);
hâ/nûn : meteha = metene (متن = متن),
ahfeka = enfeka (أخفق = أخفق); hâ/vâv :

nakh = nakv (نقخ = نقخ); hâ/yâ : nakh =
naky (نقخ = نقى), cahh = cahy (حجخ =
حجى).

Bunların dışında "hâ"nın kalın harfler-
den (hurûf-ı isti'lâ) olması sebebiyle on-
dan önce gelen "sîn" in "sâd" a dönmesi
câiz, hatta "hâ"ya yakınlığı nisbetinde ge-
rekli görülmüştür (صخر = صخر, صلخ = صلخ)
(Müberred, I, 225; İbn Yâfiş, X, 51; Radî el-
Esterâbâdî, III, 239). Ancak "sîn" in "hâ"-
dan ve diğer kalın harflerden sonra gel-
mesi halinde bu dönüşüm söz konusu
değildir.

Klasik Arapça'da ve Tilimsân, Bağdat
gibi bazı yörelerde konuşulan günümüz
Arapça'sında hâ ve gayn harflerinin bir-
birine idgam edildiği görülür (خ ← خ + غ
← غ (خ + غ) (Marçais, s. 26). Sîbeveyhi
bunu câiz görmekle birlikte idgam et-
memenin daha uygun olacağını söyler (*el-
Kitâb*, IV, 451). ع ← ع + خ ← خ + ع
tarzındaki idgam ise Müberred'e göre câ-
iz, Sîbeveyhi'ye göre câiz değildir (*el-Muk-
teḍab*, I, 208-209). Çoğunluklu aksine bazı
nahivciler خ ← خ + ح ← ح ← خ ← خ + ع
idgamlarını da geçerli görmekte-dirler (İbn
Uşfûr, II, 684). Hâ ile ilgili fonetik de-
ğişikliklerden biri de bazı dörtlü formlardaki
çift hâ harflerinden birinin düşmesidir
(beḥḥa + beḥḥa [ببخ+بخ] fiilinin baḥḥaḥa
[ببخ] şeklini alması gibi; a.g.e., II, 627;
Safedî, s. 27).

Ana Türkçe'de h ve ḥ gibi ḥ sesi de
yoktur. Ancak bu sesin h ile birlikte VIII.
yüzyıldan itibaren Arapça ve Farsça'nın
etkisiyle ve özellikle k (ka) sesinin de-
ğişimi uğraması sonucunda ortaya çıktığı
görüldür (kangı > hangi, kağan > ḥakan gi-
bi). Bugün ise Türkiye Türkçesi'nin İst-
anbul ağzında ḥ sesi yoktur ve Arapça,
Farsça kökenli veya bu diller aracılığıyla
alınmış kelimelerin başında ve sonunda
bulunan "hâ"lar bazan "hâ"ya (ḥarîta >
harita, ḥaber > haber, te'rîḥ > tarih gibi),
bazan da "ka"ya dönüşmüştür (ḥalîfe >
kalfa, ḥâygene > kaygana, matbaḥ > mut-
fak gibi); ortadaki "hâ"lar ise daima hâ ile
telaffuz edilmektedir (âḥîr > âhir, aḥlâk >
ahlâk gibi). Buna karşılık Anadolu ağız-
larının pek çoğunda ve Azerî Türkçe-
si'nde kelime ister Türkçe ister yabancı
kökenli olsun, hece sonlarında ve iki ünlü
arasında yer alan "ka"lar ha şeklinde söy-
lenmektedir (çok > çoḥ, solak > solaḥ,
sokak > soḥaḥ, arka > arḥa gibi). Ayrıca
yine halk ağızlarında Arapça kökenli ke-
limelerdeki "hâ"ların da eğer ünlüler
kalınsa "hâ"ya dönüştüğü görülür (aḥ-
maḥ > aḥmaḥ, saḥrâ > saḥrâ, saḥûr > sa-
ḥur gibi).

BİBLİYOGRAFYA :

- Lisânü'l-'Arab*, "hâ" md.; J. W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul 1890 → İstanbul 1978, s. 748-749, 817-818; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ḥurûf (Şelâsetü kütüb fi'l-ḥurûf* içinde, nşr. Ramazan Abdüttewâb), Kahire 1402/1982, s. 37; Sîbeveyhi, *el-Kitâb* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1403/1983, IV, 443-444, 451; Ebû Mîshal el-A'râbî, *Kitâbü'n-Nevadîr* (nşr. İzzet Hasan), Dimaşk 1380/1961, s. 8, 13, 19, 25, 80, 85, 92, 103, 365, 403; İbnü's-Sikkî, *Kitâbü'l-Ḳalb ve'l-İbdâl* (nşr. A. Haffner), Kahire, ts. (Mektebetü'l-Mütenebbî), s. 29, 30-32; Müberred, *el-Mukteḍab* (nşr. M. Abdülhâlik Adîme), Beyrut 1382/1963, I, 192, 194-195, 207-209, 225; II, 111, 140; III, 46; Zeccâcî, *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir* (nşr. İzzeddin et-Tenûhî), Dimaşk 1381/1962, s. 53, 91; Ebû't-Tayyib el-Lugavî, *Kitâbü'l-İbdâl* (nşr. İzzeddin et-Tenûhî), Dimaşk 1379/1960, I, 98, 157, 213-215, 262-272, 330-342, 343-352; İbn Cinnî, *Sırru şinâ'atü'l-i'râb* (nşr. Hasan el-Hindâvî), Dimaşk 1405/1985, s. 46-47, 60, 62, 180, 183-184; İbn Sînâ, *Meḥâricü'l-ḥurûf* (nşr. Pervîz N. Hanlerî), Tahran 1333, s. 14, 25, 38, 45; İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, I, 174-193, 211, 257-258; Ahmed b. Muhammed er-Râzî, *Kitâbü'l-Ḥurûf (Şelâsetü kütüb fi'l-ḥurûf* içinde, nşr. Ramazan Abdüttewâb), Kahire 1402/1982, s. 136, 139-144, 151; İbn Yâfiş, *Şerḥü'l-Mufaşşâ*, Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), X, 51, 124, 128-129, 137-138; Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzü'l-me'ânî min Ḥurûl-emânî* (nşr. İbrâhim Atve İvâz), s. 748-752; İbn Uşfûr, *el-Mümtü' fi't-taş-riḥ* (nşr. Fahreddin Kabâve), Beyrut 1407/1987, II, 627, 669, 683-684; Radî el-Esterâbâdî, *Şerḥü'l-Şâfiye* (nşr. M. Nûr el-Hasan v.dğr.), Beyrut 1402/1982, III, 214-219, 230, 239, 250-251, 276-278; Safedî, *Gavâmiḍü's-Şiḥâḥ* (haz. İsmail Durmuş, doçentlik takdim tezi, 1992), Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, s. 27; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 24, 38-39; Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 466, 552-554; W. Marçais, *Le dialecte arabe parle Tlemcen*, Paris 1902, s. 26; Naim Hâzım Onat, *Arapça'nın Türk Diliyle Kuruluşu*, İstanbul 1944, I, 99, 117, 119-120, 121, 360; W. Leslau, *Manual of Phonetics*, Amsterdam 1957, s. 329; N. Tomiche, *Le parler arabe du Caire*, Paris 1964, s. 32; H. Blanc, *Proceedings of the Intern Conference on Semitic Studies*, Jerusalem 1965, s. 17; S. Moscati, *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages Phonology and Morphology*, Wiesbaden 1980, s. 38-42; İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Fazi-letleri ve Okunma Kaideleri*, İstanbul 1984, s. 198-208, 218, 223, 227-229, 242, 244, 245-249, 385; Gânim Kaddûrî el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye 'inde 'ulemâ'i't-tecvîd*, Bağdad 1406/1986, s. 192-193, 257, 477-478; H. Fleisch, *Traité de philologie arabe*, Beyrut 1986, I, 59, 214, 236; a.mlf., "*Kḥa*", *El'* (Fr.), IV, 927-928; J. Cantineau, "Esquisse d'une phonologie de l'arabe classique", *Bulletin de la société de linguistique Paris*, XLIII, Paris 1946, s. 104-105, 113-114, 116; a.mlf., *Les parlers arabes du Hôrân*, Paris 1964, s. 32; H. Bauer, "Hâ", *IA*, V/1, s. 1.

